

<http://dx.doi.org/10.16926/trs.2018.03.13>

Anna MAJKIEWICZ

<https://orcid.org/0000-0003-3901-2140>

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie (Częstochowa)

Tożsamość – pamięć – przestrzeń w najnowszej literaturze niemieckojęzycznej

[rec.] *Identitätskonstruktionen in der deutschen Gegenwartsliteratur*, hg. M. Wolting, V&R unipress, Göttingen 2017, ss. 362, ISBN 978-3-8471-0741-5

W ostatnich latach można zaobserwować *boom* współczesnych dyskursów tożsamościowych w refleksji humanistycznej (akademickiej). Wiązać go należy nie tylko z zachodzącymi na naszych oczach procesami globalizacyjnymi¹, ale również z przemianami kulturowymi i forsowanymi przez nie nowymi typami tożsamości². W sposób oczywisty również literatura staje się estetycznym medium utrwalającym (podobnie jak inne media) i „zapamiętującym”, ale także „modyfikującym” określone wydarzenia i przemiany. Potwierdzeniem tego jest wydana rok temu nakładem V&R unipress GmbH (Göttingen) obszerna monografia zbiorowa pod redakcją Moniki Wolting – stanowiąca dwudziesty trzeci tom w serii Carstena Gansela i Hermanna Korte *Deutschsprachige Gegenwartsliteratur und Medien* – poświęcona konstrukcjom tożsamości we współczesnej literaturze niemieck-

¹ Na ten temat szczegółowo wypada się Tadeusz Paleczny. Por. T. Paleczny, *Socjologia tożsamości*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2008, s. 133–164.

² „Ponowoczesne wzorce osobowe” omawia Zygmunt Bauman. Por. Z. Bauman, *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2, s. 7–31.

kojęzycznej. Złożony przez wrocławską badaczkę tom prezentuje wyniki badań naukowców z Niemiec, Polski, Rosji, Włoch, Turcji, Republiki Południowej Afryki, Egiptu, Armenii, Czech, Irlandii, Japonii – przedstawione w sekcji „Neueste deutschsprachige Literatur als Speicher zeitgenössischer Identitätsmodelle” podczas kongresu Międzynarodowego Stowarzyszenia Germanistów (Internationale Vereinigung der Germanisten) w 2015 roku w Szanghaju. Wydzielone kolejne cztery części porządkują tematycznie zgromadzony materiał.

I

W pierwszej części (*Gegenwärtige Identitätsmodelle*) kolejne rozdziały tematem czynią poszczególne dzieła najnowszej literatury niemieckojęzycznej i obecną w nich literaryzację konstruktów tożsamościowych. Carsten Rhode w rozdziale *Postheroische Identitätsmodelle – Faust-Metamorphosen in der neueren deutschsprachigen Literatur* (s. 21–35) poświęca swoją uwagę postheroicznym refiguracjom postaci Fausta i (destrukcyjno-dekonstrukcyjnym) transformacjom, jakim podlega (anty)bohater Goethego w najnowszych tekstach kultury – na przykładzie eseju Einara Schleefa *Droge Faust Parsifal* (1997), filmu Wernera Fritscha *Faust Sonnengesang* (2010), adaptacji komiksowej Flixa *Faust. Der Tragödie erster Teil* (2010). Jest to niezwykle cenna wypowiedź, gdyż kolejne interpretacje kanonicznego motywu – jako jedne z podstawowych narzędzi pamięci kulturowej – oraz ewokowany w nich dyskurs o archetypie bohatera (*das Heldische*) służą zdobywaniu przez wspólnotę wiedzy o samej sobie oraz – w rozumieniu Jana Assmanna – redefiniowaniu tożsamości zbiorowej.

W dyskurs tożsamościowy w wymiarze indywidualnym i zbiorowym wpisuje się natomiast kolejny tekst – *Identitätsdiskurse im Spannungsfeld der Generationen in Ostdeutschland* (37–48). Ilse Nagelschmidt bada modele tożsamościowe w odniesieniu do kategorii utopii, analizując pokolenie wschodnioniemieckich pisarek i pisarzy, których młodość przypada na okres upadku muru berlińskiego. Badaczka z Lipska dostarcza cennych uwag dotyczących nasiąkniętej konfliktami społecznymi i kulturowymi polityki tożsamości.

Alienacji w przestrzeni zawodowej, instytucjonalnej i prywatnej poświęcony jest tekst autorstwa Moniki Wolting *Das Versprechen des guten Lebens und die Angst vom Versagen – Folgen der Modernisierungsprozesse im Roman von Daniel Kehlmann „F”* (s. 49–64), w którym dokonuje ona rekonstrukcji stosunków społecznych przez pryzmat doświadczeń jednostki

wyobcowanej we współczesnym świecie pracy, na przykładzie postaci Erica z powieści *F* (2013) Daniela Kehlmana.

Björn Hayer w rozdziale *Das multiple Ich – Gegenwartsliterarische Identitätskonstruktionen im Spiegel der neuen Medien: Jelinek, Kehlmann, Glavinic, Meinecke* (s. 65–77) tematem czyni „ponowoczesne” wzorce osobowe i wskazuje na procesy multiplikowania tożsamości prowadzące do powstawania podmiotów hybrydowych, a czyni to w nawiązaniu do twórczości silnie osadzonej w nowoczesnych mediach (wirtualnej cyberprzestrzeni), analizując powieści *Ruhm* (2009) Daniela Kehlmana, *Lisa* (2011) Thomasa Glavinica, *Lookalikes* (2011) Thomasa Meineckiego oraz esej sceniczny *Rein Gold* (2013) i dramat prozą *Winterreise* (2011) Elfriede Jelinek. Interesującą konkluzją rozważań jest przekonanie o aktywnej roli mediów digitalnych w (tożsamościowych) zmianach osobniczych zachodzących na drodze subiektywizacji i doświadczania inności.

Re(de)konstrukcji tożsamości indywidualnej na podstawie wnikliwej analizy dwóch powieści Wolfganga Herrndorfa (*Tschick*, 2010; *Sand*, 2011) podjął się Stephan Mühr (*Literarische Identität als Kontingenzerfahrung in Wolfgang Herrndorfs Tschick und Sand*, s. 79–94), niezwykle przekonująco opisujący doświadczaną przez bohaterów przygodność determinującą proces nakreślenia (bądź odtwarzania) konturów „tożsamościowych”.

Erywańska badaczka Yelena Etaryan tematem rozważań w tekście zatytułowanym *Zur Zeitkritik in Günter Grass' Gedichtzyklus „Novemberland” und im Roman „Ein weites Feld”* (s. 95–106) uczyniła utwory poetyckie oraz prozę z połowy lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, autorstwa niemieckiego noblisty, stawiając sobie za cel przekonanie czytelnika o wspólnocie archiwum znaków występującym w kilku sonetach (z cyklu *Novemberland*) i w *Rozległym polu* (*Ein weites Feld*, 1995) magazynujących podstawy tożsamości narodowej Niemców.

W następnym rozdziale (*Identität im Liminalen in den Dramen Roland Schimmelpfennigs*, s. 107–118) pod (badawczą) lupą znalazły się postdramatyczne sztuki Rolanda Schimmelpfenniga. Katowicki badacz Zbigniew Feliszewski skrupulatnie rekonstruuje patchworkowe tożsamości „forsowane” przez dokonujące się na przestrzeni ostatnich lat przemiany (trans)kulturowe oraz trafnie wskazuje na „płynność” jako kluczową cechę współczesnych hybrydowych konstrukcji tożsamościowych.

Część pierwszą zamyka tekst Anny-Kathariny Gisbertz *Zum Identitätszerfall nach 1989 in Jenny Erpenbecks Roman „Aller Tage Abend”* (2012) (s. 119–131), w którym autorka przedstawia kolejne losy żydowskiej rodziny z Niemiec wschodnich, zmuszonej – również wskutek mechanizmu obronnego odraczenia – do „podmieniania” tożsamości będącego wyrazem dążenia do osiągnięcia osobistej (pozornej) autonomii i (równie pozornej)

integracji wewnętrznej. W sposób niezwykle sugestywny i przekonujący badaczka broni tezy o dokonującej się obecnie konwersji literatury holocaustowej.

II

Osią wspólną drugiej części (*Eigen- und Fremdbilder in der transkulturellen deutschsprachigen Literatur*) jest optyka „transkulturowa” pozwalająca na refleksję nad obcością/innością i swojskością w kontekście pisarstwa współczesnych autorów-migrantów. Carola Hilmes w rozdziale „*Jedes Kapitel ein Anfang und zugleich ein Ende*” – *Abbas Khiders fikcionalisierte Lebensbeschreibung* (s. 135–146), przyglądając się debiutanckiej powieści *Der falsche Inder* (2008) rozpoznawalnego i nagradzanego już niemiecko-irakijskiego pisarza Abbasa Khidera, odważnie stawia pytanie o typy tożsamości w transkulturowym kontekście, uwiarygodniane pisarstwem autobiograficznym.

W następnym tekście (*Idiome sinnlicher Performativität: Die Erfahrung der Mehrsprachigkeit bei Herta Müller, Aglaja Veteranyi und Emine Sevgi Özdamar*, s. 147–159) doświadczana wskutek migracji wielojęzyczność została naświetlona jako część wspólna dla twórczości trzech pisarek o odmiennych rodowodach i różnych praktykach pisarskich. Paweł Piszczatowski podjął skuteczną próbę przekonania czytelnika o słuszności swojej tezy, a uczynił to stosując – wobec zdiagnozowanej multilingwalności implikującej dychotomiczną (hybrydyczną) tożsamość – optykę postkolonialną w odniesieniu do pisarek: niemieckiej, Herty Müller, i szwajcarskiej, Aglai Veteranyi – obu rumuńskiego pochodzenia – oraz piszącej po niemiecku Turczynki Emine Sevgi Özdamar.

Również Mahmut Karakus konsekwentnie bada „pозaojczyńniane” tożsamości w literaturze postmigranckiej na przykładzie powieści z 2011 roku autorstwa urodzonego w Niemczech pisarza tureckiego pochodzenia Selima Özdogana (*Selim Özdogans Roman „Heimstraße 52” – Heimat zwischen Verklärung und Enttäuschung*, s. 161–171). Natomiast Ünal Kaya swoją uwagę kieruje na pre-migracyjne doświadczenia opisane przez uznanego już autora – także pochodzenia tureckiego – Feriduna Zaimoğlu w powieści *Leyla*, wskazując na rolę pamięci kulturowej w konstruowaniu tożsamości w wymiarze indywidualnym (*Individuelle Entwicklung und kulturelles Gedächtnis in Feridun Zaimoğlus Roman „Leyla”*, s. 172–179).

Do wagi mowy ojczystej, nabytej jako jednego z komponentów kształtowania się osobowości, powraca włoska badaczka Rossella Pugliese i rekonstruuje biculturowo-bilingwalną tożsamość Franca Biondiego, wpro-

wadzając kategorię dialogiczności (polifoniczności) „języka mieszanego” obecnego w jego tekstach prozą i esejach (*Die dialogische Sprache in literarischen Sprachbiografien als Mittel zur Rekonstruktion der Identität*, s. 181–191).

Larissa N. Polubojarinova przekonuje o istnieniu w powieści Herty Müller *Huštawka oddechu* (2009) dominującej i organizującej zasady hybrydyczności na poziomie języka, konstrukcji postaci oraz narratora („*Man konnte aber nur mischen, was man hatte*” – *Hybriditätskonstellationen in Herta Müllers „Atemschaukel*”, s. 193–202).

Paula Wojcik (*Narrationen von Identität – Archäologische Indifferenz als Darstellungsmittel in Sabrina Janeschs „Ambra” und Saša Stanišić „Vor dem Fest*”, s. 203–216) bada przestrzeń miejsc konsolidujących tożsamość na przykładzie miasta (Gdańsk) przywoływanego w historii polsko-niemieckiej rodziny w powieści *Ambra* (2012) Sabriny Janesch oraz wsi w powieści bośniacko-niemieckiego pisarza Sašy Stanišića *Vor dem Fest* (2014). Miejsca te, jako nośniki pamięci zbiorowej, okazują się konieczne do własnej identyfikacji. Z powodu poruszanej problematyki tekst ten powinien znaleźć się w części trzeciej.

Część drugą zamyka interesujący tekst Renaty Cornejo, poddającej krytycznej lekturze prozę czesko-austriackiego pisarza Michaela Stavariča (*stillborn*, 2006; *Terminifera*, 2008) i posługującej się figurą bastardowego tekstu do rekonstrukcji „rozszczenia” osobowości przedstawianych postaci i ich wyobcowania (*Bastardfiguren als hybride Identitätsmodelle im Werk von Michael Stavarič*, s. 217–226).

III

Część trzecia (*Erinnerung als identitätsstiftende Instanz*) – niezwykle interesująca i cenna w kontekście konstruowania „zrębów” tożsamości – przedstawia wyniki badań sytuujących się w obszarze *memory studies*. Medium przywracającym pamięć o przeszłości – w tomie opowiadań *Die Ausgewanderten – Vier lange Erzählungen* (1992) niemieckiego prozaika W.G. Sebald – są fotografie. Kentaro Kawashima, tokijski badacz, analizuje w rozdziale „*im Grunde nichts anderes als die Materialisierung gespenstischer Erscheinungen*” – *Über die Fotografie in „Die Ausgewanderten” von W.G. Sebald* (s. 229–240) towarzyszące tekstowi fotografie (widzialna pamięć) w kategorii wypowiedzi językowej. „Pamięć rzeczy” zastępujących – z konieczności – pamięć komunikatywną, tj. bezpośredni przekaz faktów z przeszłości w komunikacji pokoleniowej, jest również tematem rozważań Franzisker Stürmer. W analizowanych przez nią powieściach: *Gefährliche Verwandtschaft* (1998) niemieckiego pisarza tureckiego pochodzenia Zafe-

ra Şenocaka, oraz *Pawels Briefe* (1999) Moniki Maron, nośnikami pamięci są również fotografie, ale także pamiętniki i listy (*Identitäten im Dialog – Zafer Şenocaks „Gefährliche Verwandtschaft“ und Monika Marons „Pawels Briefe“*, s. 241–250).

W powieści wspomnieniowej Uwego Timma *Am Beispiel meines Bruders* (2003) nadal obecna jest pamięć komunikatywna wspierana nośnikami pamięci w formie pamiętników i listów wspomnianego brata autora-narratora. Turecki badacz Gonca Kışmir poświęca jej uwagę w rozdziale *Kulturelles und kommunikatives Gedächtnis in Uwe Timms „Am Beispiel meines Bruders“* (s. 251–260), dobitnie i przekonująco wskazując na rolę literatury jako medium (post)pamięci komunikatywnej i pamięci zbiorowej.

Tekst zamykający część trzecią poświęcony jest posteksperymentalnemu słowu lirycznemu austriackiej poetki Friederike Mayröcker czytaneemu przez dekonstruktywistyczną metodę analizy wyłożoną m.in. w drugim najważniejszym dziele *Glas* (1974) Jacquesa Derridy. Michael Fisch w rozdziale *„Das Schweigen am Rand der Wörter“ – Über Friederike Mayröckers Lebenswerk und ihre Lesart des Werkes von Jacques Derrida* (s. 261–282) z ogromnym znanstwem wskazuje na zaskakujące zbieżności w koncepcji „żywego” pisma obu wirtuozów słowa.

IV

Część czwarta (*Räume als Speicher der Identität*) dobitnie wskazuje na przestrzeń jako elementarny i niezbędny dla (samo)identyfikacji jednostki składnik tożsamości we współczesnym świecie globalnym. Również legitymizowana przez krajobraz etnoprzestrenny miasta tożsamość jest ważnym tematem rozważań w kolejnych tekstach.

Przestrzeń Europy Środkowej i Wschodniej po rozpadzie bloku sowieckiego ulega redefinicji i literaryzacji, co z precyzją i przekonująco omawia Sabine Egger w rozdziale *„Eastern European Turns“ – Zur Dynamisierung von Räumen und Identitäten in Texten Lutz Seilers und Ilma Rakusas* (s. 285–296). W twórczości postnorderowskiego autora Lutza Seilera Europa Środkowa i Wschodnia zamienia się w tranzytową przestrzeń (egzystencjalną) doświadczaną przez znajdujących się w ciągłym ruchu bohaterów. Nomadyczni bohaterowie Ilmy Rakusy, szwajcarskiej literaturoznawczyni i pisarki słoweńsko-węgierskiego pochodzenia, również znajdują się w ciągłym ruchu, przebywając w przestrzeni „pomiędzy” (*Zwischenraum*) – między Wschodem a Zachodem, w nie-miejscach charakteryzujących się nie-stałością, tymczasowością, zmiennością (pociągi, podróże kolejną).

Pytania o własną tożsamość stawia główny bohater powieści *Herr Lehmann* (2001) Svena Regenera, gdy jego „prywatną ojczyzną” (*Heimat*) staje się (w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku) kultowa dzielnica (*Kiez*) Berlina – Kreuzberg. Proces ten szczegółowo opisuje Vanessa Geuen w rozdziale *Auf dem Kiez – hinter der Theke. Identität zwischen ›Lebensinhalt‹ und ›Erneuerung‹ in Sven Regeners „Herr Lehmann”* (s. 297–312).

Berlin wyznacza przestrzeń (pół)oswojoną (*Heimat*) również bohaterom powieści *Selam Berlin* (2003) niemiecko-tureckiej pisarki Yadé Kary. Główni bohaterowie także są mieszkańcami dzielnicy Kreuzberg, jeszcze otoczonej z trzech stron murem berlińskim. Jak dobitnie wskazuje kairska badaczka Reem El-Ghandour (*Die Suche nach einer neuen Heimat in Yade Karas „Selam Berlin”, s. 313–330*), mający dokonać się za sprawą przestrzeni dzielnicy miasta proces konsolidacji jednostki ze zbiorowością kończy się fiaskiem – również dla drugiego pokolenia, tj. postmigrantów.

Świadectwem potrzeby redefinicji kategorii tożsamości wskutek zachodzących zmian narodowych i polityczno-społecznych po upadku muru berlińskiego są porównane przez Stephanie Grossmann dwie powieści Steina Nadolnego, które na osi czasu dzieli osiemnaście lat – *Deutschland im Wandel, Deutschsein im Wandel – Konzeptionen von Raum und Identität in Stein Nadolnys „Netzkarte”* (1981) und *„Er oder Ich”* (1999), s. 331–344.

Publikację zamyka rozmowa redaktorki tomu z pisarzem Markusem Stromiedlem poświęcona niełatwej sytuacji jednostki i specyficznym wyzwaniom, przed jakimi stoi ona w XXI wieku.

Wszystkie teksty zawarte w tomie są niezwykle cenne: ogniskują się wokół kwestii implikujących pytania o identyfikację, samoświadomość, wewnętrzne postrzeganie własnej wspólnoty, a także jednostki w tej wspólnocie. Materiałem egzemplifikacyjnym są dzieła literatury niemieckojęzycznej ostatnich trzydziestu lat, co jest ogromną zaletą i jednocześnie kontargumentem wobec przytłaczającej – gdyż można odnieść takie wrażenie – wielości proponowanych perspektyw oglądu i analizowanych tekstów. Nie bez znaczenia jest również pochodzenie badaczy pozwalające na wgląd w optykę badań literaturoznawczych germanistyki rodzimej i zagranicznej. Refleksją nasuwającą się po lekturze poszczególnych rozdziałów jest przekonanie, że w dobie tak szybko dokonujących się przemian współczesnego świata jawnie manifestują się dylematy związane z (zagrożonym) poczuciem podmiotowej tożsamości. Zrekonstruowana w tomie *Identitätskonstruktionen in der deutschen Gegenwartsliteratur* literaryzacja procesów konstruowania identyfikacji ujawnia ponadto krystalizowanie się – zgodnie z terminologią Manuela Castellsa³ – „tożsamości oporu”, przeciw-

³ M. Castells, *Siła tożsamości*, przeł. S. Szymański, PWN, Warszawa 2008.

stawiających się generalnemu porządkowi społecznemu i kulturowemu, oraz „tożsamości projektu”, prowadzących do transformacji struktury społecznej. Tym samym dyskurs tożsamościowy wpisany jest *implicite* w konstrukcję współczesnej rzeczywistości, a świadectwem jego literaryzacji są dzieła poddane analizie i interpretacji w przedstawionej monografii.